

Almaz HƏSƏNOIZI

Filologiya elmləri doktoru, professor

E-mail: gonsel_gonsel@yahoo.co.uk

Orcid: 0009-0001-8692-2318

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2025.1.73>

İREN MELİKOFFUN ARAŞDIRMALARINDA ƏLƏVİ İNANCLARI

Açar sözlər – İren xanım Melikoff, ələvi-bəktəşi, Şah İsmayıl Xətayi, Pir Sultan Abdal, inanc

Summary

Almaz Hasangizi

Alevian faith the studies of İren Melikoff

Irene Melikoff is the author of a series of studies on the Alevian faith. In her work has been studied in various ways by personalities such as Haji Bektash Wali, İmadaddin Nasimi, Shah İshmael Khatai, Mohamed Fizuli and Pir Sultan Abdal. Irene Melikoff conducted her research not only on the topic of Alevian faith on world scientific theories, but repeatedly visited “Kırkların cemi” (“Meeting of forty”) and witnessed their work. In addition, she met with representatives of various sects in a number of countries and cities around the world – in the Balkans, Turkey, Azerbaijan, Iran and other places – and made interesting comparisons about the “Kırkların cemi”.

Until recently, there had been virtually no research on the Alevism faith in Azerbaijan. There are a number of reasons for this. First, the topic was ignored because it did not fit with the government’s atheist propaganda during the Soviet era. On the other hand, the lack of widespread dissemination of the Alevism faith in Azerbaijan led to a lack of interest. Interestingly, while in Baku, İren Hanum attended the “Kırkların Cemi” event in Buzovna village and reported on it in articles and interviews.

Key words – İren Melikoff, bektashi-alevi, Shah İsmail Hatai, Pir Sultan Abdal, faith

Резюме

Алмаз Гасанкызы

Алевианская вера в исследованиях Ирен Меликофф

Ирэн Меликофф является автором серии исследований о алевианской вере. Ее творчество по-разному изучалось такими личностями, как Хаджи Бекташ Вали, Имададдин Насими, Шах Ишмаэль Хатаи, Мохамед Физули и Пир Султан Абдал. Ирэн ханум проводила свои исследования не только на тему алевианской веры по мировым научным теориям, но неоднократно посещала “Кыркларын джеми” (“Собрание сорока”) и была свидетелем их работы. Кроме того, он встретился с представителями различных сект в ряде стран и городов мира — на Балканах, в Турции, Азербайджане, Иране и других местах — и провел интересные сравнения о “Кыркларын джеми”.

До недавнего времени практически не проводилось исследований о алевианской вере в Азербайджане. На это есть ряд причин. Во-первых, эта тема была проигнорирована, потому что она не соответствовала атеистической пропаганде правительства в советское время. С другой стороны, отсутствие широкого распространения алевианской вере в Азербайджане привело к отсутствию интереса. Интересно, что, находясь в Баку, Ирен

ханум посетила мероприятие “Кыркларын джеми” в селе Бузовна и сообщила о нем в статьях и интервью.

Ключевые слова – Ирен Меликофф, бекташи-алеви, Шах Исмаил Хатаи, Пир Султан Абдал, вера

Giriş. İren xanım Melikoff bəktəşi-ələvi inancları ilə bağlı bir sıra araşdırmaların müəllifidir. Onun yaradıcılığında Hacı Bektaş Vəli, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətayi, Məhəmməd Füzuli, Pir Sultan Abdal kimi şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətləri fərqli bir şəkildə təhlilə cəlb edilmişdir. İren xanım bəktəşi-ələvilərlə bağlı araşdırmalarını yalnız dünya elmi nəzəriyyələrinə dayanaraq aparmamış, dəfələrlə “Qırqların cəmi”ində (ələvi məclislərində) özü iştirak etmiş, onların fəaliyyətinin canlı şahidi olmuşdur. Bundan əlavə, dünyanın bir sıra ölkə və şəhərlərində – Balkanlarda, Türkiyənin bir sıra bölgələrində, Azərbaycanda, İranda və başqa yerlərdə müxtəlif təriqətlərin nümayəndələri ilə görüşmüş, “Qırqların cəmi” ilə bağlı maraqlı müqayisələr aparmışdır.

Azərbaycanda son illərə qədər ələvi-bəktəşi inancları ilə bağlı, demək olar ki, tədqiqat aparılmamışdır. Bunun bir sıra səbəbləri vardır. Əvvəla, sovet hakimiyyəti illərində dövlətin yürütdüyü ateist təbliğata uyğun gəlmədiyinə görə bu mövzuya diqqət yetirilməmişdir. Digər tərəfdən, ələvi-bəktəşiliyin Azərbaycanda geniş yayılmaması da ona marağın az olmasına gətirib çıxarmışdır. Maraqlıdır ki, İren xanım Bakıda olarkən Buzovna kəndində keçirilən “Qırqların cəmi”ində iştirak etmiş, bu haqda məqalə və müsahibələrində məlumat vermişdir.

Ələvi-bəktəşilərin “Yeddi ulu ozan” zirvəsinə yüksəltdikləri Seyid İmadəddin Nəsimi (1369-1417), Şah İsmayıl Xətayi (1487-1524), Məhəmməd Füzuli (1494-1556) haqqında xeyli tədqiqat əsəri yazılsa da, Yəmini (XV əsrin sonu-XVI əsrin əvvəlləri), Virani (XVI əsr), Pir Sultan Abdal (XVI əsr), Qul Hümət (XVI əsr) ilə bağlı araşdırma çox azdır. Təəssüf ki, Nəsimi, Füzuli, Xətayi ilə bağlı tədqiqatlarda da onların yaradıcılığındakı bu ələvi-bəktəşi inancı ilə bağlı məqamlara diqqət yetirilməmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, siyasi təqiblər üzündən doğma torpağından didərgin düşərək, qürbət ömrü sürməyə məhkum edilən Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə, Əhməd Cəfəroğlu, Ceyhun bəy Hacıbəyli, Səlim Rəfiq Rəfiqoğlu, Nağı Keykurun, Hüseyn Baykara, Əbdülvahab Yurdsevər, Məmməd Sadıq Sənan (Aran), Hilal Münşi, Məcid Musazadə, Mustafa Haqqı Türəkqul, Yunus Lənkəranlı, Nəbi Turablı, Əli Volkan (Usta), Əziz Alpaut (Mir Əbdüləziz Seyid), Zeynal Saray və başqaları vətəninə uzaqlarda xalqının zəngin mənəvi sərvətlərinin düzgün, qərəzsiz tanıtılması uğrunda mübarizə aparmış, xalq ədəbiyyatının bütün janrlarını bu və ya başqa şəkildə araşdırmış, beləliklə, mühacirətdə folklorla bağlı çox zəngin tədqiqatlar yaranmışdır. Bu tədqiqatların müəlliflərindən biri də uzun illər Strasburq Türk Etüdləri İnstitutunda şərq dillərindən dərs deyən, 1970-ci ildən “Turcica” dərşisinin əsasını qoyan İren xanım Melikoffdur (İrene Melikoff (1917-2009)).

İren xanım 7 noyabr 1917-ci ildə, Böyük Oktyabr inqilabının baş verdiyi gün Peterburqda dünyaya gəlmişdir. Onun atası İsgəndər Məlikov bakılı neft milyonçularından biri, anası Yevgeniya Mokçanova kasıb rus ailəsində böyümüş balerina idi. İren xanımın öz müsahibələrində verdiyi məlumata görə, həmin dəhşətli günlərdə atası çox güvəndiyi bir nəfərə əlində olan pul və qiymətli əşyalarını etibar edərək vermiş, lakin elə ilk günlərdə həmin “dost” inqilabçılara bu haqda məlumat vermişdir. Beləliklə, xəyanət nəticəsində Məlikovlar bütün var-dövlətini itirmiş, İren xanımın atası nəzarət altına götürülmüşdür. Bu ağır günlərdə inqilabçılar içərisində olan bir nəfər İren xanımın atasına yaxınlaşaraq, “Mən bir dəfə çox çətin bir vəziyyətdə borc istədim və siz pulu verdiniz, üstəlik borc olmadığını söylədiniz”, demiş, onun adının da edam ediləcək adamların siyahısında olduğunu bildirmiş və qaçmasını məsləhət görmüşdür. Beləliklə, ailə Finlandiyaya, bir il sonra İngiltərəyə, daha sonra Fransaya köçməyə məcbur qalmışdır.

İren xanım ingilis, fransız dilləri ilə yanaşı, atasından Azərbaycan, Henri Masse, Əbdulhaq Adnan, Jan Deni və başqa alimlərdən Şərq mədəniyyətini, ədəbiyyatını öyrənmişdir ki, bu bilgilər onun yaradıcılığına ciddi təsir göstərmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, İren xanımın zəngin yaradıcılıq irsi vardır və onun mühüm bir hissəsi folklorla bağlıdır. O, 1957-ci ildə “Məlik Danişmənd” dastanı, “Danişməndnamə”nin tənqidi incələməsi” adlı doktorluq işi müdafiə etmişdir. 1962-ci ildə “Türk-İran dastan gələniyində Xorasan təbərdarı Əbu Müslüm” adlı əsərini tamamlamışdır ki, həmin tədqiqatda “yoxsulların, müsəlman olmayanların da qəhrəmanı” (Alptekin 2009: 12) və onunla bağlı yaranan dastan təhlil edilmişdir.

1969-cu ildə İren xanım bəktəşi-ələvilərin bir toplantısında iştirak edir və bu hadisə onun yaradıcılığına ciddi dönüşə gətirib çıxarır. “O il bəktəşilik üzrə araşdırma apararkən, ələvi dünyası ilə qarşılaşır. Bir inqilabdır bu onun üçün, “məənəvi bir oyanış” da deyə bilərik; çünki bütün yaşamına olduğu kimi, fikir yaşamına da yeni bir yön verir bu... o tarixdən başlayaraq, çalışmalarında əsas mövzu bəktəşilik, ələvilik və qızılbaşlıq olacaqdır” (Uyur idik uyardı İrene Melikoff 2009: 57).

Bundan sonrakı ömrünü, yəni həyatının qırx ilini İren xanım ələvi-bəktəşilərin inanclarının araşdırılmasına həsr etmiş, onlarla bağlı xeyli tədqiqat əsərləri yazmış, dünyanın müxtəlif ölkələrində konfranslarda məruzələrlə çıxış etmişdir. Onun tədqiqatları bu inanca tapınan insanlar tərəfindən böyük sevgi və məhəbbətlə, sonsuz sayğı ilə qarşılanmışdır.

İren xanım Melikoff 8 yanvar 2009-cu ildə – 92 yaşında Fransanın Strasburq şəhərində dünyasını dəyişmiş və Paris yaxınlığında dəfn olunmuşdur.

Bəktəşi-ələvilik, qızılbaşlıq, “Qırxların cəmi”

İren Melikoff uzun illər ələvi-bəktəşilər və onların müqəddəs saydıqları şəxsiyyətlərlə bağlı tədqiqatlar aparmış, dəfələrlə onların məclislərini iştirakçısı olmuşdur. İlk növbədə bildirməliyik ki, qızılbaş – bəktəşi-ələvi inanclarının əsasında reinkarnasion – ölümdən sonrakı həyat dayanır. Onlar ölümü yeni bir başlanğıc kimi qəbul edirlər.

“Qırqlar” məsələsinə aydınlıq gətirək. Əslində, “qırx” sayının müqəddəsliyi çox əski zamanlardan başlasa da, islam dini tərəfindən də qəbul edilmişdir. İslam ənənələrinə görə, dünyanı qırx vəli idarə etməkdədir, onlar gözlə görünmədiklərinə görə, “qaib ərənlər” adlanırlar. Mirac yolçuluğunda Peyğəmbər Qırqların toplantısına düşmüş və onu tanıya bilmədiyi Əli qarşılamışdır. Peyğəmbər harada olduğunu soruşanda, “Biz qırqlarıq və qırxımız da birik” deyir. Bunu sübut etmək üçün barmağını kəsdiyində orada olanların hamısının barmağı qanamağa başlayır. Peyğəmbər onların otuz doqquz olduğuna diqqət edir. “Birimiz sədəqəmizi toplamağa getdi”, – deyirlər və oradaca bir qanayan əl də görünür. Bu sədəqə toplamağa getmiş Salmani Farsinin əlidir və gətirdiyi tək bir üzüm dənəsidir. Peyğəmbər bu üzüm dənəsindən Qırqların hamısını əsritəcək qədər şərbət çıxarır. Bu şərbətdən o da içər və... səmaha qalxar. Birdən başındakı tülbənd süzülür və qırx parça olur. Hər biri bu parçalardan birini alır, belinə bağlayır və hamısı birdən işıq çevrəsində döən pərvanələr kimi dönməyə başlayırlar. Ələvilərə görə, O biri dünyada yapılan və Qırqlara adını verən ilk səmah budur (Ətraflı bax: Alptekin 2009: 50)

Qızılbaşlar tanrının Əlinin simasında “təcəlli” etdiyinə inanırlar. İren Melikoff əslində iki Əlinin olduğunu qeyd etməkdədir. Biri Həzrət Əli, yəni tarixi şəxsiyyət, digəri isə ələvilərin tapındıqları Əli. İren xanım bir çox tədqiqatlarında ələvilər üçün Əlinin Göy Tanrını əvəz etdiyini söyləməkdədir.

Şah İsmayıl Xətayi ələvi inanclarında

Səfəvi hökmdarı Şah İsmayıl Xətayi dövründə isə ələvi inanc sistemində bəzi dəyişmələr meydana çıxır. İren xanım müridlərinin Şah İsmayıl olan münasibətini belə izah edir: “Onun (Şah İsmayıl Xətayinin – A.H.) müridləri onu Əli yerinə qoyurdular. Əlinin Tanrının görünüşü olduğuna inanırdılar müridləri. Hər halda özü Tanrı olduğuna inanırdı. Madam ki yazır: “Yaxın bil ki Xudayidir Xətayi” (Uyur idik uyardı İrene Melikoff 2009: 230).

Bu inancı qəbul edənlər məclislərində Şah İsmayıl Xətayinin ilahilərini tez-tez ifa edirlər və onları “nəfəs” adlandırırlar.

Qeyd etməliyik ki, Şah İsmayıl Azərbaycandakı tədqiqatlarda həm görkəmli dövlət adamı, həm də zərif şeirlər yazan, ana dilini zirvələrə çatdıran bir şair kimi göstərilməkdədir. Onunla bağlı aparılan tədqiqatlarda Xətayinin bir sufi olması qeyd edilsə də, təriqət şairi olmadığı vurğulanmaqdadır. Professor Xəlil Yusifli bu barədə yazır: “... Xətayi dünyagörüşü baxımından panteist olmuşdur. Nəsimiyə hörmət bəsləyən, Həllac Mənsuru məhəbbətlə xatırlayan sufi şeyxi kimi tanınan şairin panteist olması onun poeziyasına güclü təsir göstərmiş, ona daha cəsarətli, humanist ruh vermişdir. Lakin bu cəhət Xətayinin yaradıcılığını sırf təriqət poeziyasına çevirməmişdir. O, bütün məqamlarda real həyat və real insan haqqında düşünmüş, real insana müraciətlə yazıb yaratmış, real insandan və onun hisslərindən və qayğılarından söhbət açmışdır (Xətayi 2005: 13).

Repressiya qurbanı olmuş tədqiqatçı Əmin Abid əldə edə bildiyi mənbələr üzərində apardığı qarşılaşdırmalardan aşağıdakı qənaətlərə gəlir: “Xətayinin şeir-

ləri Azərbaycanda çoxdan unudulduğu halda daha çox ideoloji əhəmiyyət daşıdığından Türkiyədə “Təkyə dərğah”ları tərəfindən 1920-ci illərədək (yəni dərğahlar Atatürk hökuməti tərəfindən bağlananadək) yaşadılmışdır” (Abid 2016: 9).

İ.Melikofun tədqiqatlarında isə Şah İsmayıl Xətayi tam fərqli yönərilə tanılmaqdadır. Alimin “Keçmişdə və günümüzdə Şah İsmayıl tapınma” adlı məqaləsində ilk növbədə Xətainin uşaqlıq və hakimiyyətə gəlmə dövrləri haqqında məlumat verilmişdir.

Əslində qızılbaşlığın onun atası Şeyx Heydər dövründə yarandığı məlumdur. Lakin Şah İsmayıl hakimiyyəti illərində qızılbaşlıq inancında müəyyən qədər dəyişikliklər baş verir. İren xanım yazır: “İslam tədrisindən gəlsə də, inanclarında ağqoyunlulardan qalma qədim Orta Asiya inaniş və uyğulayışlarının izlərini qoruyurdu. Şeirlərində yenidən bədənsəlləşmə (reinkarnasiya) və biçimlənmənin davamlılığı (tənasüh) inanclarının olduğunu görürük. Özünü Zati Haq, – Tanrı zatı, Məzhəri-haq, Əlinin daimi bədənləşməsindən biri və Əli sirri olduğunu söyləyirdi” (Melikoff 2007: 69).

Azərbaycanda aparılan araşdırmalarda Şah İsmayıl yaradıcılığına yanaşma Türkiyədəkindən xeyli fərqlidir. Göründüyü kimi, onun sufizmindən bəhs edilsə də, bəktəşilik, ələviliklə bağlı nəfəsləri uzun illər dilə gətirilməmişdir. Bunun bir sıra səbəbləri vardır. Belə ki, Miyasə İlknurun “Görüşmək üzrə, Bayan Melikoff” məqaləsində çox maraqlı bir məqam vardır: “Bir gün Şahqulu məkanında Vəli Dədən (Ağqoyun) idarə etdiyi bir məclisə (cəmə) birlikdə qatılmışdıq. Yanımızda səfəvilər və Şah İsmayıl ilə bağlı dünyadakı ən böyük araşdırıcı olaraq bilinən Bakı Universitetindən Oqtay Əfəndiyev də vardı. Cəmdə zakir nəfəslərə başlayınca Melikoff bir ara cüşə gəlib əlimi tutdu. Baxdım, gözləri qapalı vəziyyətdə başını sağ-sola çevirib dururdu. Oqtay Əfəndiyev isə gözlərini fal daşı kimi açmış camaatı izləyirdi. Cəm qurtarıb eyvana çıxınca Melikoff Əfəndiyevdən soruşdu: “Oqtay, nə hiss etdin?”. “Qərribə olduğunu gördüm”. Melikoff: “Sadəcə o qədərmi?” - dedi heyrtlə. Əfəndiyev: “Bəli, o qədər”, — deyə cavabladı. Bu dəfə Melikoff söylənməyə başladı: “Oqtay, sanıram bu kommunizm sizdəki bütün duyğuları silib süpürmüş. Mən bir arada uçdum, bilirsənmi?” (Uyur idik uyardı İrene Melikoff 2009: 104-105).

Bu xatirəyə əsasən bəzi mətləbləri aydınlaşdırmaq mümkündür. Əvvəla, ələvi-qızılbaşların məramlarını dərinlən anlamaq üçün onlarla birbaşa təmas vacibdir. Digər tərəfdən, sovet siyasi sisteminin insan zəhninə güclü təsiri bəzi şeylərin anlaşılması (bəlkə də dilə gətirilməsinə) ilə ciddi şəkildə bağlıdır. Məhz dövr və yaşadığı mühiti nəzərə alsaq, sosialist Azərbaycanından gətirmiş bir alimdən, eləcə də hər hansı bir sovet vətəndaşından başqa cavab da gözləmək mümkün deyildi.

Qayıdaq ələvi-bəktəşilərin, o cümlədən İren xanımın Xətayiyə olan münasibətinə. Müəllifin fikrincə, Şah İsmayıl hakimiyyəti illərində sufi təriqət olan səfəvilik şiəliyin daşıyıcısına çevrilir. Şeyx Heydər dövründən yaranan qızılbaşlıq bir müddət sonra Anadoluya yayılmağa başlayır. “Qızılbaşlıq on iki imama bağlı

olmaqla birlikdə yeni bədənsəlləşmə (tənasüh), Tanrını insan görünüşündə dərk edilməsi (təcəlli) və Tanrının təcəllisi məzhəri olan Əlinin yenidən bədənləşməsi olduğuna inanılan Şah İsmayıl tapınma kimi üç cizgi daşıyan bir şiaəliyə çevrildi” (Melikoff 2007: 70).

Bu mülahizələrdən sonra İren xanım “Qızılbaş” inancının geniş yayılması səbəbini Şah İsmayılın öz sözləri əsasında şərh edir: “Qızılbaş inancı yalnız türkman boyları arasında yayılmaqla qalmadı. Lonca ərləri (Əxilər) ilə xalq dərvişlərinin (Abdalların) təriqətlərinə sızdı. Əxilərin, qazilərin, abdalların qızılbaş (eyləm) fəaliyyətlərinə qatıldıklarını Xətayi özü də söyləmişdir:

Şahun evladına iqrar edənlər,

Axilər, qazilər, abdallar oldu” (Melikoff 2007: 70).

İren xanımın müsahibələrinə diqqət yetirəndə bu qadının öz zərif çiyinlərinə aldığı ağır yükü nə qədər yüksək bir əzmlə daşdığını təsəvvür edərək təəccüblənmək mümkün deyil. Qızılbaşlıq inancını dərinlən anlamaq üçün İran, balkanlar, Türkiyənin ayrı-ayrı bölgələrində müxtəlif toplantılarda iştirak edən İren xanımın Bakı ilə bağlı söylədikləri də diqqəti çəkir. O, müsahibələrinin birində deyir: “Keçən il “Qırqlar”ı mən Bakıda gördüm, Buzovna, Bakının yanında. Orada bir türbə var. Əlinin ayağı varmış, dik bir qayada. Ona inanırlar. Bir türbə yapmışlar yanına. Bir qayada Döldülün nalı və müqəddəs bir yer. Oraya dini bir adam baxırdı – Hacı Sultan Axund. Onunla birlikdə mən bir neçə gün Xətayi konqresində oldum” (Uyur idik uyardı İrene Melikoff 2009: 256).

Söhbətin Bakı yaxınlığında Buzovna kəndində “Əli ayağı” adlanan ziyarətgahdan getdiyi aydındır. Ayrıca, qeyd etməliyik ki, Azərbaycanın digər bölgələrində də “Əli ayağı” adlı ziyarətgahlar vardır. Burada maraqlı məqam həmin ziyarətgahı (ki, dəfələrlə orada olmuşuq) İren xanımın gözü ilə görməkdir: “Orada Şah İsmayılın rəsmi var, yanında da Həzrət Əlinin, eyni böyüklükdə, eyni səviyyədə bir rəsm. O mənə Xətayinin bir nəfəsini söylədi: “Yaxın bir kişidir Əli, Xətayi”. Mən çaşdım. Çünki bir din adamı mənə söyləyir. Ondan sonra o anlatdı ki, bir insan var, onunla zikr edirlər. Mən sordum: “Əcəba, bunlar qırqlarmı?” “Bəli, bəli, qırqlar”, – dedi, – “Onlar zikr edirlər” (Uyur idk uyardı İrene Melikoff 2009: 256).

İren xanım həmin “Qırqlar məclisi”ndə iştirak edir və eyni nəfəsləri Təbriz yaxınlığında bir neçə dəfə dinlədiyini bildirir. Lakin Bakıda olan “Qırqlar məclisi”ndə fərqi belə izah edir ki, Təbriz yaxınlığında məclisdə “Əli hu, ya Əli” deyilirdisə, Buzovna onu “Xətayi, Xətayi” sözlərilə əvəz etmişdilər.

“Ələvilikdə Əlinin payı nədir?” adlı məqaləsində isə İren xanım Azərbaycanın digər bir bölgəsilə bağlı Aleksandr Bennigson və Çantal Lemerçiye-Quelquejayan “Turcica” dərgisində nəşr olunmuş məqalələrinə istinad edərək: “...Naxçıvan bölgəsində Ordubad əyalətində Nünsün (ad səhv verilir, əslində Nüsnüs olmalıdır – A.H.) kəndi yaxınlığında bir “Qırqlar” (farsca Cehelten) türbəsinin varlığı” ilə bağlı maraqlı bir məlumat verir. Bundan əlavə, həmin müəlliflərə əsasən Dərbənddə də bir “Qırqlar” adlı ziyarətgahın olduğunu alim qeyd etmişdir. Xatırladaq ki, Azərbaycanın

bəzi rayonlarında, (məsələn, Şamaxıda) Qırıqlar adlı kənd vardır. Onların ələvi-bəktəşilərlə bağlılığı problemi ayrıca araşdırılması lazım gələn mövzulardandır.

Beləliklə, bir sıra hallarda belə məclislərdə Xətayinin Əlini əvəz etdiyini bildirən İren xanımın şair-hökmdar Xətayi ilə bağlı söylədikləri geniş bir araşdırma mövzudur.

İren xanım Pir Sultan Abdal haqqında

Pir Sultan Abdal ələvi – bəktəşilərin “ərmiş” deyə qəbul etdiyi “yeddi ulu ozan”dan biridir. Əsl adı Heydər olan bu ələvi şairinin Sivasın Banaz bölgəsində XVI əsrdə doğulduğu qeyd edilməkdədir. Bəzi məlumatlara görə, təhsilini Ərdəbildə almış, ətrafına xeyli mürid toplamışdır. Haqqında danışılan rəvayətlərə görə, onun müridləri arasında Xızır adlı bir dərviş də olmuşdur, Pir Sultan bir zaman gələcək, onun vəzir olacağını və öz mürşidini asdıracağını söyləmişdir. Doğrudan da, Xızır İstanbula getmiş, vəzifələrə yüksəlmiş və Pir Sultan Abdalın edamına qərar vermişdir. Deyilənlərə görə, Xızır paşa Pir Sultana içərisində “Şah” kəlməsi olmayan üç şeir söyləməsin istəmiş və onu bağışlamağa cəhd göstərmişdir. Məlumdur ki, bəktəşilər “Şah” kəlməsi altında Həzrət Əlini anmış olurlar. “Fəqət Pir Sultan sazını istəyərək, mənəvi Şahı öyən üç nəfəs oxuyur, bunun nəticəsində Sivasda asılır və Xızır paşa adı bir utanc adı olaraq qalır. Bununla birlikdə, Pir Sultanın kimliyi də bu gün bu ad sayəsində bəzilənlə bilməkdədir” (Alptekin 2009: 54).

İren xanımın da qeyd etdiyi kimi, Pir Sultan haqqında bəzi məlumatları dəqiqləşdirmək məhz onun müridi Xızır paşanın tarixi şəxsiyyət olması hesabına mümkün olmuşdur. Məsələnin başqa tərəfi, üz qarası olsa da, Xızır paşanın da adı mürşidilə yanaşı əbədi olaraq yaşamaqdadır.

Ümumiyyətlə, Pir Sultan Abdal ələvi-bəktəşi məclislərində nəfəsləri ən çox oxunan ozanlardan biridir. İren xanım Pir Sultan Abdalın bir neçə şeirinin bəktəşi-ələvi inanclarına dayanan sətiraltı mənalarının izahını vermiş, onlardan birini çox sevdiyini ayrıca qeyd etmişdir, Biz də bu böyük alimimizin ruhu şad olsun deyə həmin şeiri və onun təfsirini burada xatırlatmaq istəyirik:

Hezreti Şahın avazı,
Turna derlər bir kuşdadır.
Asası Nil deryasında,
Hırkası bir dərvişdedir.

Nil deryası ümman oldu,
Sarardı gül benzim soldu.
Bakışı arslanda kaldı,
Darbu dahi bir koçdadı.

Alim bilmezdi benliyi,
Dilde tutmazdı kinliyi.
Zülfükarın keskinliyi,
Zerrecesi kılıcdadır.

Nerde Pir Sultanım, nerde?
Özümüz asılı darda,
Yemenden öte bir yerde,
Dahi Döldül savaşdadı.

Xatırladaq ki, “Şah” deyəndə Həzrəti Əli nəzərdə tutulur. Məlumdur ki, “Durna” türk folklorunda qəribliyin timsalıdır. İren xanım isə yazır: “Durna əbədi dönüşün və köçəri həyatın, başqa sözlə, yenidən bədənsəlləşmənin simvoludur. Bəktəşilərdə “durna” Əlinin simvollarından biridir. Əli, hər şeydən öncə, bir günəş-tanrı olaraq görünür və əski türklərin “Göy-tanrı”larını təmsil edir. Nil dibində əsası ilə Musaya, “dərvişlik hırka”sı ilə Hacı Bektaşə göndərmə vardır. Bəktəşilər yenidən bədənsəlləşməyə inanmaqdadırlar. Əli bütün peyğəmbərlərin yenidən bədənləşməsidir və Musa kimi, Hacı Bektaş da Əlidən başqa deyildir” (Melikof 2008: 148). Ayrıca, səməhlər də durna uçuşunu xatırladır.

Son bənddəki sətirləti mənanı anlamaq üçün ələvi simvollarına diqqət yetirilməlidir. Simvollaşmış yazılarda deyilir: “Əli aslan görünüşündə canlandırılır. Çünki o Allahın aslanıdır” (Melikoff 2008: 247).

Bundan əlavə, İren xanım Konyada İzzət Qoyunoğlunun kolleksiyasında ələvi-bəktəşiliyə aid olan bir şəkil haqqında yazır: “Əlimə aldığım da çiçəkli, zəngin süsləri səbəbindən XVIII yüzilə aid ola biləcəyini düşündüm. Əlinin bədənini ərəbcə “Ya Əli, mən elm kəndiyəm, Əli də qapısıdır” yazısı vardır. Bu söz Məhəmmədə aid sayılır. Tabutun üzərində yenə ərəbcə “Ölmədən öncə ölün” (“Mütü ale en-temütü”) yazısı var ki, tabloun çağırışı da budur. Tablo ölümədən sonra yaşamı, sonsuz yaşamı simvollaşdırır. Və dəvənin üzərində farsca gözəl bir yazı: “Mənimlə olursan, mənimləsən, Yəməndə olsan belə. Mənimlə deyilsən, Yəməndəsən, yanımda olsan belə” (“Ba məni pişi-məni, dər Yəməni, Bi məni pişi-məni dər Yəməni”) (Melikoff 2008: 247-248).

Pir Sultanın şeirinin son bəndindəki Yəmən sözü də bu şəkildə izahını tapmış olur.

Türkiyədə bir neçə Pir Sultanın olması ilə bağlı fikirlər vardır. Onların içərisində türk dilinin mahir bilicisi, ələvi-bəktəşiliyin yorulmaz təbliğatçısı, əsl xalq ozanı Pir Sultan Abdalın nəfəsləri böyük bir sayğı ilə “Qırqların cəmi”ndə bu gün də səsləndirilməkdədir.

Nəticə: Pir Sultan Abdalın məşhur şeirlərindən birində deyilir:

Uyur idik, uyardılar,
Diriyə saydılar bizi.
Qoyun olduq, səs anladıq,
Sürüyə saydılar bizi

(<http://www.antoloji.com/suruye-saydilar-bizi-siiri/>)

Bu türk ozanını çox sevdiniyə görə, İren xanım bir kitabının adını onun şeirindəki misra ilə – “Uyur idik, uyardılar” adlandırmışdır. Türkiyədə onun “Qırqların

cəmiində” (Melikoff 2007), “Dastandan masala – türkoloji yolçuluqlarım” (Melikoff 2008), “Uyur idik uyardılar” (Melikoff 2009) və s. kitabları nəşr edilmişdir.

Ölümündəm sonra – 2009-cu ildə Esat Qorxmazın redaktorluğu ilə “Uyur idik uyardı İren Melikoff” adlı məqalələr toplusu nəşr edilmişdir ki, burada qırxa yaxın müəllifin bu görkəmli azərbaycanlı alimin fəaliyyəti haqqında təhlilləri öz əksini tapmışdır (Uyur idik uyardı İrene Melikoff 2009). Kitabdan görünür ki, İren xanımı bu gün də bəktəşi ələvilər “Ana sultan”, “Ənəlhəq bağında bir gül qonçası”, “Bir bilim dərvişi”, “Bəktəşi işığı” və başqa epitetlərlə adlandırır, ona hədsiz böyük bir sevgi bəsləyir, əsərlərinin təbliği üçün çalışırlar.

Azərbaycanda İren xanım Melikoff haqqında müəyyən qədər məlumatlar verilmişdir, lakin onun çox zəngin fəaliyyəti tam şəkildə indiyə qədər təhlilə cəlb edilməmişdir. Doxsan ildən çox ömür sürən və təxminən altmış ildən artıq yaradıcılıqla məşğul olan bu görkəmli alimin öz vətəninə tanıtdırılmasına, dünyanın müxtəlif ölkələrində işıq üzü görmüş əsərlərinin tərcümə olunaraq nəşr edilməsinə ehtiyac vardır. Bundan əlavə, İren xanımın bəktəşi-ələviliklə bağlı tədqiqatlarının təhlil edilməsinin də vaxtı çoxdan çatmışdır və öz araşdırıcısını gözləməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

Abid, Əmin (2016). Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi, Bakı, Elm və təhsil, 240 s.

Alptekin, Turan (2009). Prof. İrene Melikoffun ardından (inceleme-son yazılar-mektuplar), İstanbul: Demos yayınları, 2009, 134 s.

Melikoff, İrene (2007). Kırkların cəmiində, Çeviren: Turan Alptekin, Demos yayınları, İstanbul: 200 s.

Melikoff, İrene (2008). Dastandan masala: Türkoloji Yolculuklarım, Çeviren: Turan Alptekin, İstanbul: Demos yayınları, 271 s.

Melikoff, İrene (2009). Uyur idik uyardılar, Çeviren: Turan Alptekin, İstanbul: Demos yayınları, 184 s.

Xətayi, Şah İsmayıl (2005). Əsərləri, Bakı: Şərq-Qərb, 384 s.

Uyur idik uyardı İrene Melikoff (2009). Editör Esat Korkmaz. İstanbul, Demos yayınları, 2009, 382 s.

www.antoloji.com/suruye-saydilar-bizi-siiri/ – (internet resurs)

